

अनिर्वायपत्रम् ।

शास्त्री ॥

10-08-2020

classmate

व्याकरणद्वाराहेतवे

रघुवंशम् ।

श्लोकव्याख्या ।

Date

Page

“ नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवचूर्मवित्री ।
महीचरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ”

सन्दर्भः → पूर्ववत् ।

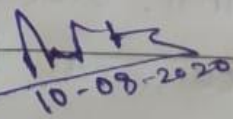
प्रसङ्गः → अत्र महाकविकालिदासः युषेणं राजानं प्रति इन्दुमत्याः
रागहीनं भावं यविशेषं वर्णयति ।

अन्वयः → आवर्तमनोज्ञनाभिः अन्यवचूः मवित्री सा सागरगामिनी
स्रोतोवहा मार्गवशात् उपेतं महीचरम् इव तं नृपं व्यत्यगात् ।

शब्दार्थः व्याकरणञ्च → आवर्तमनोज्ञनाभिः → आवर्त इव मनोज्ञा नाभिः
यस्याः सा = जलममनोहरनाभिः । अन्यवचूः = अपरभार्या ।
मवित्री = भाविनी, सुन्दरी । सागरगामिनी = समुद्रगन्त्री ।
स्रोतोवहा → स्रोतोभिः वहति या सा = नदी । मार्गवशात् = पथिवशात् ।
मार्गवशात्, तस्मात् मार्गवशात् । सागरगामिनी → सागरं गच्छति
या सा = समुद्रगन्त्री । उपेतं = प्राप्तम् । महीचरम् = पर्वतम् ।
इव = यथा । तं नृपं = युषेणं राजानम् । व्यत्यगात् = अतीत्यगता

तात्पर्यः → गंभीरनाभिः इन्दुमती अतीव सुन्दरी । सा अपरभार्या इव
युषेणं परित्यज्य अग्रे ऋजति यथा समुद्रगामिनी नदी
मार्गे पर्वतं परित्यज्य पुरे प्रवहति ।

विशेषः → अस्मिन् श्लोके ऋङ्गणरसः, वैदमीरीतिः, माचुर्यगुणः,
उपमालङ्कारः, उपजातिवृत्तञ्च ।

डॉ० निर्मल कुमार झा, (सं प्राचार्य)
रा० उ० सं० महावि० सुखसेना, पूर्णियाँ

अनिवार्यपत्रम् ।

कृत् प्रत्ययः ।

क्त्वा प्रत्ययः ।

ल्यप् प्रत्ययः ।

1. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले → समानकर्तृकयोः च्यात्वर्थयोः

पूर्वकाले विद्यमानात् च्यातोः क्त्वा स्यात्

यदि वाक्ये कर्ता एकः अस्ति किन्तु एकाधिकानां च्यातूनां प्रयोगः

भवति तदा पूर्वकाले वर्तमानेषु सर्वेषु च्यातुषु क्त्वा प्रत्ययस्य

प्रयोगः स्यात् । यथा → बालकः मुक्त्वा पीत्वा विद्यालयं गच्छति

अस्मिन् वाक्ये एकाधिकानि क्रियापदानि सन्ति । गमनक्रियापूर्वे

बालकः भोजनं पानञ्च करोति अतस्वात्र पूर्वकालिकक्रियायोः

(मुक्त्वा, पीत्वा) क्त्वा प्रत्ययस्य प्रयोगः अभवत् ।

2. समासैऽनम्पूर्वे क्त्वो ल्यप् → अव्ययपूर्वपदे ऽनम् समासे

क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् ।

यथा → प्र + कृ + क्त्वा स्थाने ल्यप् = प्रकृत्य ।

कृ + क्त्वा = कृत्वा ।

नम् (अ) + कृ + क्त्वा = अकृत्वा ।

समास होने पर च्यातुपूर्व अव्यय (उपसर्ग) नम् भिन्न ही तब

क्त्वा के स्थान पर ल्यप् प्रत्यय हो ।

च्यातु + क्त्वा = निष्पन्नरूपम्

उपसर्ग + च्यातु + ल्यप् = निष्पन्नरूपम्

√भू + क्त्वा = भूत्वा

अनु + √भू + ल्यप् = अनुभूय

सर्व प्रकारेण पीत्वा, गत्वा, दृष्ट्वा,

सम्पीय, अवगत्य, संदृश्य, परिपच्य,

पक्त्वा, जित्वा, प्यात्वा,

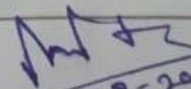
विजित्य, आप्याय, आनीय, अद्युष्य

नीत्वा, उषित्वा, उदित्वा

अनुदूय, विद्वाय, प्रदाय, आदाय, विहा

इत्वा, दत्वा, हित्वा, हत्वा

आहृत्य ।

10-08-2020

संस्कृतसामान्यम् ।उपशास्त्री ।अनिवार्यपत्रम् ।हितोपदेशः ।श्लोकव्याख्या ।

Date _____

Page _____

“दानं, भोगो, नाशश्चित्सौ गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न मुञ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥”

सन्दर्भः → पूर्ववत् ।प्रसङ्गः → पूर्ववत् ।अन्वयः → वित्तस्य दानं, भोगः, नाशः (इति), तिस्रः गतयः भवन्ति ।
यो न ददाति न मुञ्क्ते (च), तस्य तृतीया गतिः भवति ।शब्दार्थः व्याकरणञ्च → वित्तस्य = चनस्य (√विद् + लाभे क्त), वित्तम्

दानम् → √दा + ल्युट् = स्वीकरणम्, समर्पणम्, उपहारः, पुरस्कारः

भोगः → √भुज् + थञ् = सुखोपभोगः, आहारः, भोजनम् ।

नाशः → √नश् + थञ् = हानिः, दवंसः, मग्नाशः ।

तिस्रः → त्रि संख्याकाः स्त्रीलिङ्गौ ।

गतयः → (गम् + क्तिन् = गतिः) = गमनम् ।

तृतीया → (तृतीय + टाप्) त्रि संख्यात्मक पूरणार्थक संख्या स्त्रीलिङ्गः

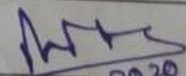
भवति → √भू लट्, प्रथमपुरुषे एकवचने रूपम्, अस्ति ।

तात्पर्यः → मानवजीवने चनस्य त्रीणि उपयोगानि सन्ति । सर्वेषु जीवनेषु

चनस्य महत्त्वं वर्तते । चनं दानाय, सुखोपभोगाय च भवति ।

यो मनुष्यः दानं सुखोपभोगञ्च न करोति तस्य चनस्य

नाशः अवश्यमेव भवति ।

10-08-2020

डॉ० निर्मलकुमार झा, (संप्राच)

रा० उ० सं० महावि० सुखसेना, पूर्णिया